

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ

Αυτή η εισαγωγή ξεκινά με τη σύντομη καταγραφή κάποιων σκέψεων σχετικά με ένα πρόσφατο στιγμιότυπο της ελληνικής δημόσιας ζωής, το οποίο δίνει τη δυνατότητα να συλλογιστούμε αναστοχαστικά πάνω στα κεκτημένα, τα αναπόδραστα ερωτήματα, τις αντιφάσεις, τα προβλήματα και τις απορίες της ελληνικής δημόσιας τάξης σε ό,τι αφορά τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας υπό το γενικότερο πλαίσιο του ζητήματος της θρησκευτικής ετερότητας των Ελλήνων πολιτών. Έτσι, κατά την άποψή μας, αναδεικνύεται τόσο η επικαιρότητα της θεματικής αυτού του βιβλίου, όσο και ειδικότερα η αναγκαιότητα ανάδειξης της συγκεκριμένης κριτικής προβληματικής που εκτίθεται από τους συγγραφείς του.

Τον Ιούνιο του 1998, η Διαρκής Ιερά Σύνοδος ανακοίνωσε τελικά την απόφαση να πριμοδοτηθούν οικονομικά οι πολύτεκνες χριστιανικές οικογένειες της Δυτικής Θράκης, με προφανή αλλά και ομολογημένο σκοπό τη δημογραφική ενίσχυση του χριστιανικού στοιχείου στην περιοχή. Η εφαρμογή του μέτρου αφορά τα τρίτα παιδιά των ορθόδοξων οικογενειών που γεννήθηκαν μετά την 1η Ιανουαρίου 1999. Δικαιούχοι αρχικά θα είναι οι οικογένειες που απέκτησαν ή θα αποκτήσουν τρίτο παιδί και κατοικούν στη Θράκη. Σημειώνεται ότι το μέτρο θα ξεκινήσει από τη Θράκη, αλλά λέγεται ότι θα επεκταθεί και στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Είναι σαφές ότι η επιλογή οικονομικής ενίσχυσης του

χριστιανικού στοιχείου ειδικά στο νομό Ξάνθης και Ροδόπης αντίστοιχα –και όχι στο νομό Γρεβενών ή Ευρυτανίας για παράδειγμα, που και πιο φτωχοί και ερημωμένοι είναι– έχει ως σκοπιμότητα τη συμβολή σε μια προσπάθεια δημιουργίας ενός πληθυσμιακού συσχετισμού υπέρ της μιας από τις δύο θρησκευτικές κοινότητες που συζούν στη Θράκη. Ο μητροπολίτης Ξάνθης μίλησε για «ειδικό μέτρο, ειδικό λόγο και ειδικό σκοπό».¹ Θα παραμερίσουμε, για τις ανάγκες αυτής της εισαγωγής, το γεγονός ότι αυτή η πολιτική σκοπιάφτει σ' ένα εμπόδιο πραγματολογικής φύσεως, καθότι δεν έχει εγκύρως διαπιστωθεί ότι ο δείκτης γεννητικότητας των χριστιανών και των μουσουλμάνων στη Θράκη είναι ουσιαστικά διαφορετικός υπέρ των τελευταίων. Αντιθέτως, είναι δεδομένο ότι αυτός ο δείκτης είναι μάλλον αποτέλεσμα εσωτερικών δημογραφικών μετακινήσεων και ταξικών συσχετισμών μέσα στις ίδιες τις κοινότητες. (Ο δείκτης γεννητικότητας του χριστιανού αγρότη συγγενεύει με τον αντίστοιχο του μουσουλμάνου, κλπ.) Εξάλλου, αυτά τα δεδομένα είναι σε γνώση του ελληνικού κράτους.

Εάν ξεχάσουμε λοιπόν το προηγούμενο (που όμως ευλόγως μας υποψιάζει), τότε πραγματικά αδυνατούμε να συμμεριστούμε τις αρνητικές αντιδράσεις που ξεσήκωσε η αναγγελία αυτής της απόφασης. Και τούτο, διότι είναι αυτονόητο δικαίωμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας, όπως και κάθε Εκκλησίας άλλωστε, να βοηθά οικονομικά τους πιστούς της. Όταν δε αυτή κρίνει, *μόνον* τους πιστούς της. Η ίδια η Εκκλησία (ορθώς δε) το θεωρεί υποχρέωσή της. Η οικουμενική ιστορική εμπειρία άλλωστε διδάσκει ότι *μόνον* οι ιεραποστολές και κατ' ελάχιστο οι αποστολές αν-

1. *Ελευθεροτυπία*, 10.6.99, σ. 61.

θρωπιστικής βοήθειας εκπορευόμενες από εκκλησίες βοηθούν ετερόδοξους πληθυσμούς, τούτο δε πολύ συχνά για προφανείς λόγους σκοπιμοτήτων.

Είναι λοιπόν σφάλμα να αποδοκιμάζεται μια επιλογή, την οποία η κάθε Εκκλησία ευλόγως θεωρεί ηθικό χρέος της. Η Εκκλησία, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι παραγνωρίζει το θεσμό της υπηρεσιότητας, εξ ορισμού (πρέπει να) τίθεται στην υπηρεσία των πιστών της. Μπορεί κανείς να έχει από αυτή άλλες απαιτήσεις, αλλά όχι *a priori*. Το ζήτημα δεν εντοπίζεται, λοιπόν, στην επιλογή καθεαυτή της Εκκλησίας να εισάγει ένα εξόφθαλμο καθεστώς διάκρισης με κριτήριο τη θρησκευτική πεποίθηση των Ελλήνων πολιτών. Το πρόβλημα είναι επί της πρότερης διαδικασίας: εντοπίζεται σ' ένα ισχύον πλαίσιο κανόνων, πρακτικών, παραδόσεων και κυρίαρχων αξιολογικών αναφορών που δίνουν τη δυνατότητα στην Εκκλησία να ασκεί δημογραφική πολιτική. Το πρόβλημα, λοιπόν, είναι το γνωστό: *οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος στην Ελλάδα*.

Το περιεχόμενο αυτού του συλλογικού τόμου, του δεύτερου της *Σειράς Μελετών* του ΚΕΜΟ, ερευνά το ζήτημα αυτό, υπό την οπτική της θεωρητικής επεξεργασίας των νομικών ζητημάτων που προκύπτουν από τη θρησκευτική ετερότητα και άπτονται της σφαίρας των υποκειμενικών δικαιωμάτων και ελευθεριών των ανθρώπων. Η μελέτη των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, στο βαθμό που δεν συνιστά μια απλή απολογία υπέρ του ισχύοντος καθεστώτος, λαμβάνει χώρα σχεδόν πάντα με αφορμή τις παραβιάσεις των δικαιωμάτων των ετερόδοξων ή άθεων Ελλήνων πολιτών. Είναι δεδομένο ότι ένα συντριπτικό τμήμα των ορθόδοξων πιστών, όχι μόνον υπερασπίζεται το ισχύον καθεστώς, αλλά αρνείται και τη θεωρητική αναμόχλευση των σχέσεων

Εκκλησίας και Κράτους, ακριβώς επειδή αντιλαμβάνεται ότι κάτι τέτοιο μπορεί να αναιρέσει τους θετικούς για την Εκκλησία συσχετισμούς. Αυτούς τους συσχετισμούς, η Εκκλησία επιχειρεί, πετυχημένα ως τώρα, να διατηρήσει σε πείσμα της εκκοσμίκευσης και διεύρυνσης των φιλελεύθερων θεσμών.

Το σύγχρονο θεσμικό εποικοδόμημα του δυτικού κόσμου χαρακτηρίζεται από την ιδεολογική ηγεμονία δύο σφαιρικών αντιλήψεων: τη θρησκευτική πίστη και την ευλόγως αποκαλούμενη «πίστη στα δικαιώματα του ανθρώπου».² Η εκφορά δημόσιου λόγου στις μέρες μας νομιμοποιείται με εξέχοντα τρόπο (όχι όμως αποκλειστικά), από την υποταγή της σ' αυτές τις δύο αξιωματικές εκφορές του υποκειμενικού λόγου. Όμως, η *πίστη* σε μια έννοια, δηλαδή η ουσιοκρατική υποταγή στην έννοια καθεαυτή, η κατ' όνομα πίστη, δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκη με την κατανόηση του κανονιστικού ή ηθικού περιεχομένου της, και συνεπώς ούτε με το σεβασμό, πόσο μάλλον με την υιοθέτηση αυτού του περιεχομένου από πλευράς προσώπων-υποκειμένων.

Η προηγούμενη διαπίστωση υπέχει καθεστώς λεκτικής κοινοτοπίας όταν αναφερθούμε στις υποκειμενικές εκφορές ξεχωριστά: (όλοι ξέρουν και λένε πως) οι πιστοί και κυρίως οι επί γης εκφραστές της θρησκείας, συχνά απέχουν πολύ από το να εφαρμόζουν το περιεχόμενο του δόγματος με την ίδια ευλάβεια με την οποία επικαλούνται την παντοδυναμία του. Ομοίως, η «πίστη στα δικαιώματα του ανθρώπου», η οποία εκτελεί τον κατ' εξοχήν νομιμοποιητικό ρόλο του κοσμικού πολιτικού λόγου των ημερών μας, δεν στοιχειοθετεί κατ' ανάγκη και τον πραγματικό σεβασμό τους.

2. Traer R., *Faith in Human Rights*, Ουάσιγκτον 1991.

Είναι νομίζουμε προφανές, επιπροσθέτως δε υπό το βάρος της προηγούμενης διαπίστωσης, ότι οι σχέσεις θρησκευτικής πίστης και ανθρωπίνων δικαιωμάτων δοκιμάζονται στις περιπτώσεις όπου το κράτος επιλέγει τη θρησκευτική του πίστη. Όταν, δηλαδή, αποφασίζει να ντύσει με κοσμικό ένδυμα τη θρησκευτική εξουσία. Τον κανονιστικό αυτό ρόλο επιτελεί στην Ελλάδα το άρθρο 3 του Συντάγματος του 1974. Αυτή η επιλογή, σε περιπτώσεις «καθεστώτων κατ' ουσίαν κρατικής θρησκείας» ή «καθεστώτων πολλαπλά επιβαλλόμενης θρησκείας», όπως εύστοχα οριοθετεί την Ελλάδα ο *Δημήτρης Δημούλης* στην ανά χειρας μελέτη του, δημιουργεί ένα σαφές πρόβλημα αντικειμενικότητας του κράτους έναντι των πολιτών του. Οι δεοντολογικές, τελεολογικές και πραγματολογικές συνιστώσες αυτού του προβλήματος αντικειμενικότητας και η αμφισημία της ίδιας της έννοιας του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία, αναλύονται στην προηγούμενη μελέτη. Ο συγγραφέας, βασιζόμενος σε μια κριτική θεώρηση της ίδιας της έννοιας του δικαιώματος (στη θρησκευτική ελευθερία), καταλογίζει τις αποτυχίες και ανεπάρκειες της ελληνικής έννομης τάξης στον τομέα αυτό, όχι απλά στην εκάστοτε εφαρμογή ή ερμηνεία του εν λόγω δικαιώματος από τη διοίκηση ή τη δικαστική εξουσία (χωρίς βέβαια να υποτιμά το ρόλο τους), αλλά στην ίδια τη φύση της θρησκευτικής ελευθερίας. Ουσιαστικά της καταλογίζει ότι είναι δικαίωμα. Επιχειρεί δηλαδή τη θεμελίωση της θέσης ότι στην ελληνική έννομη τάξη –όπως και σε κάθε τάξη– η θρησκευτική ελευθερία συνδέεται με πολλαπλές συνέπειες ανισότητας, συνιστώντας σε τελευταία ανάλυση κανόνα διαφοροποίησης των φορέων της.

Στη μελέτη της, η καθηγήτρια *Adamantia Pollis* διερευνά τις ιστορικές και πολιτικές διαστάσεις του ζητήματος, οι

οποίες εντοπίζονται στις σχετικές ιδιομορφίες του ιστορικού σιγμιότυπου της σύστασης του ελληνικού έθνους. Η συγγραφέας διερευνά και επιχειρεί να συσχετίσει την ελληνική πραγματικότητα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας με τη διαδεδομένη στη διεθνή βιβλιογραφία διάκριση του «εθνοτικού εθνικισμού» (η δύσκολη απόδοση στα ελληνικά του όρου *ethnonationalism*) και του «εθνικισμού των πολιτών» (*civic nationalism*).

Ένα πρώτο ζητούμενο είναι, λοιπόν, η ίδια μελέτη κανονιστικών και αξιολογικών παραμέτρων του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία στην ελληνική έννομη τάξη. Το δεύτερο ζητούμενο είναι το κατά πόσο το πρόβλημα αντικειμενικότητας, το οποίο αναντιροήτως εντοπίζεται στην Ελλάδα, αποτελεί παραβίαση των δικαιωμάτων των πολιτών. Τα δικαιώματα αυτά ερμηνεύονται στις μέρες μας, τόσο από τη θεωρία και νομολογία του ελληνικού δημόσιου δικαίου εν γένει, όσο και από το διεθνές και δη το ευρωπαϊκό δίκαιο προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων που βασίζεται και έχει δομηθεί πάνω στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, συμβαλλόμενο μέρος της οποίας είναι και η Ελλάδα.³ Ο Γιάννης Κτιστάκης περιδιαβαίνει τις καταδικαστικές αποφάσεις του Δικαστηρίου του Στρασβούργου σε ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας κατά της Ελλάδας. Η μελέτη αυτή δείχνει ότι η ελληνική εκδοχή

3. Μια υπενθύμιση της οποίας την ανάγνωση οι νομικοί μπορούν να παραλείψουν: το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975 προβλέπει ότι «οι γενικά παραδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθεμίας, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου».

της θρησκευτικής ελευθερίας, είτε αυτή αφορά το περιεχόμενο των κανόνων της, είτε την ερμηνεία που προτάσσεται ως κυρίαρχη, έχει ήδη κριθεί καταδικαστέα σε μια σειρά από υποθέσεις διακύβευσης του εν λόγω δικαιώματος Ελλήνων πολιτών που ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες. Ο αριθμός αυτών των υποθέσεων μαρτυρά μια, σε τελευταία ανάλυση, ασυμβατότητα κανονιστικής αναφοράς και ερμηνείας δικαιωμάτων ανάμεσα στην ελληνική έννομη τάξη και την ευρωπαϊκή έννομη τάξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Το κατά πόσο οι επί μέρους εφαρμογές της ίδιας της συνταγματικής επιταγής της κατ' ουσίαν κρατικής θρησκείας είναι συμβατές ή ασύμβατες με την έννοια της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, απασχολεί και τη μελέτη του καθηγητή *Μιχάλη Σταθόπουλου*. Οι νομοθετικές προτάσεις του για μια νέα συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και το χωρισμό της Εκκλησίας και του Κράτους, οριοθετούν τα δεοντολογικά κανονιστικά περιθώρια σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας από μια πολιτεία θρησκευτικά ουδέτερη, στο περιβάλλον μιας Εκκλησίας απαλλαγμένης από τον πολιτειακό της μανδύα. Με όρους της σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας, θα λέγαμε ότι με το κανονιστικό πλαίσιο που αναδύεται από τη μελέτη αυτή, ουσιαστικά εξαντλούνται και τα αναθεωρητικά περιθώρια της ελληνικής συνταγματικής τάξης. Οι προτάσεις που περιέχονται στη μελέτη μπορούν κατά μία έννοια⁴ να στοιχειοθετη-

4. Λέμε «κατά μία έννοια», διότι ο συγγραφέας δεν αρκείται στο να προσποιηθεί ότι η θρησκευτική υποκειμενικότητα του Συντάγματος δεν υπάρχει, κρύβοντάς την πίσω από το πέπλο άγνοιας που προτάσσει ο Αμερικανός φιλόσοφος στη *Θεωρία της Δικαιοσύνης*. Αντιθέτως, μπορεί κανείς να πει ότι ο Μ. Σταθόπουλος προσδίδει στην *αρχική θέση* ένα συ-

σουν και την αφαιρετικά προσδιοριζόμενη *αρχική θέση* (την original position του John Rawls) της ελληνικής συνταγματικής τάξης, στο πλαίσιο της οποίας το κράτος αποποιείται όλων των θρησκευτικών προσδιοριστικών του χαρακτηριστικών.

Σε ανάλογη κατεύθυνση κινείται και η μελέτη του *Γιώργου Σωτηρέλη*, επίκουρου καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θεμελιώνοντας τις θέσεις του σε μια εξαντλητική πραγματολογική αναφορά πηγών που παρέχει η σχετική νομική βιβλιογραφία και ο ημερήσιος Τύπος, η μελέτη πραγματεύεται μια (ακόμη) χαμένη ευκαιρία του ελληνικού συνταγματικού βίου: την «αναθεώρηση που δεν έγινε». Ο συγγραφέας παρουσιάζει και σχολιάζει τις πλέον πρόσφατες από τις αντιδράσεις Εκκλησίας, πολιτικής και πνευματικής ηγεσίας που ανέβαλαν για ακόμη μια φορά το σχέδιο χωρισμού του Κράτους και της Εκκλησίας στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας. Η περιδιάβαση που μας επιφυλάσσει στα πρόσφατα νομοπαρασκευαστικά δρώμενα ενώπιον της αναθεωρητικής Βουλής, η ανασκόπηση των επί μέρους παραβιάσεων ατομικών δικαιωμάτων που συνεπάγονται από το υπάρχον καθεστώς στις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, οι παλινοδίες της δικαστικής εξουσίας και η φυγομαχία της πολιτικής ηγεσίας συνθέτουν ένα απαισιόδοξο στιγμιότυπο τόσο για το περιεχόμενο καθεαυτό όσο και για τους εν γένει πολιτικούς και ιδεολογικούς συμβολισμούς του θεσμικού εκσυγχρονισμού της χώρας.

Οι θέσεις των συγγραφέων στα συναφή αυτά ερωτήματα ποικίλλουν και ενίοτε, όπως θα παρατηρήσει ο αναγνώ-

γκεκριμένο αναθεωρητικό κανονιστικό περιεχόμενο, χωρίς να τη σηματοδοτεί αποκλειστικά ως μια απλή νοητική κατασκευή.

στης, είναι –γόνιμα ελπίζουμε– αντικρουόμενες. Όμως όλες συγκλίνουν σε μια αναθεωρητική παραδοχή, όχι *stricto sensu* συνταγματική, προτάσσοντας την αναστοχαστική κριτική έναντι της απολογίας. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην επιλογή των θεματικών και την παρουσίαση των κειμένων, έχει ως στόχο μια κατ' εξοχήν διακλαδική εξελικτική επεξεργασία του ζητήματος, που ξεκινά από την κυρίως μελέτη εσωτερικών θεσμικών παραμέτρων και καταλήγει στο ευρωπαϊκό πλαίσιο κανονιστικής αναφοράς, στο οποίο εντάσσεται και η Ελλάδα. Σε πρώτη φάση, λοιπόν, τα γνωστικά εργαλεία στα οποία προσφεύγουν οι συγγραφείς αντλούνται από το χώρο της θεωρίας του συνταγματικού δικαίου (κατ' εξοχήν στις μελέτες των Γ. Σωτηρέλη, Μ. Σταθόπουλου), με τη συνδρομή της φιλοσοφίας του δικαίου (στους συνταγματολογικούς στοχασμούς της μελέτης του Δ. Δημούλη) και, τέλος, την πολιτική επιστήμη και ιστορία (στη μελέτη της Α. Pollis). Η σύνθεση των προηγουμένων δίνει τη δυνατότητα στον αναγνώστη να παρακολουθήσει την εποπτεία της νομικής αντιμετώπισης των ζητημάτων θρησκευτικής ετερότητας από τους δικαιοδοτικούς θεσμούς της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που αναλύει στη μελέτη του ο Γ. Κτιστάκης.

Τέλος, ο τόμος κλείνει με ένα *case study* του Κωσταντίνου Τσιτσελίκη, με αντικείμενο το θεσμό της Μουφτείας στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής παρουσιάζεται αναλυτικά το νομικό πλαίσιο του θεσμού, διερευνώνται οι ιστορικές συνιστώσες της πορείας της Μουφτείας στην Ελλάδα και, τέλος, αναδεικνύονται οι αντιφάσεις που διέπουν τον ιδιαίτερο αυτό θεσμό της μουσουλμανικής μειονότητας. Όπως δείχνει ο συγγραφέας, στην περίπτωση του μουφτή, σε αντίθεση με τα γενικώς κρατούντα τόσο για τη

μουσουλμανική μειονότητα όσο και τις άλλες θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα, το θεσμικό καθεστώς πολύ συχνά υπερβαίνει τα συνταγματικά επιτρεπτά όρια σε όφελος της ετερόδοξης δικαιοταξίας.

Η τελευταία αυτή μελέτη προϋδεάζει για το περιεχόμενο ερχόμενου τόμου στη *Σειρά Μελέτων* με τίτλο *Οι θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα*, που θα δημοσιευθεί ακολούθως και θα παρουσιάζει αναλυτικά το καθεστώς των θρησκευτικών μειονοτικών ομάδων στη χώρα μας.

Ευελπιστούμε ότι η συγκεκριμένη επιλογή θεματικών καθώς και η εμπειριστατωμένη και κριτική επεξεργασία τους από πλευράς των συγγραφέων, δίνει τη δυνατότητα μιας γνωστικής επανατροφοδότησης. Αυτή αποσκοπεί στην όσο το δυνατόν πιο άρτια και σφαιρική κατανόηση των απόψεων που εκφέρονται στις επί μέρους θεματικές, όσο και αφαιρετική εμβάθυνση στο ζήτημα των σχέσεων Κράτους, Εκκλησίας και κοινωνίας καθεαυτό.

Τέλος, θεωρώ προσωπικό χρέος, σαν επιμελητής της παρούσας έκδοσης, να ευχαριστήσω θερμά τους συγγραφείς, καταξιωμένους πανεπιστημιακούς δασκάλους και νέους ερευνητές, οι οποίοι μου έκαναν την τιμή να εντάξουν τις μελέτες τους σ' αυτό τον τόμο, συμβάλλοντας έτσι στη συνέχιση ενός δημόσιου ακαδημαϊκού διαλόγου σ' ένα θέμα που συχνά αποτελεί αντικείμενο θρησκευτικά και πολιτικά υπόλογων καταγγελιών που δεν συνάδουν με τον επιστημονικό λόγο, είτε εξωραϊζεται ή παραπέμπεται, είτε απλώς αποσιωπάται.

Δ.Χ.